

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧА РЕЦЕНЗІЯ: СТЕРЕОТИП ЧИ РУЙНУВАННЯ ТРАДИЦІЇ

Ірина Левчук

Волинський національний університет імені Лесі Українки,

просп. Волі, 13, 43025, Луцьк, Україна,

e-mail: levchuk_iryana@ukr.net

Розглянуто особливості структурно-семантичної організації обов'язкових і факультативних мікротем, вияв індивідуально-авторського та традиційного в сучасних літературознавчих рецензіях.

Ключові слова: літературознавча рецензія, структурно-семантична організація тексту, оцінна інформація, обов'язкові та факультативні мікротеми.

Серед проблем сучасної лінгвістики вагоме місце належить вивченню індивідуального стилю мислення та мовлення вченого. Зокрема, функціонально-стилістичний аспект вияву індивідуальності науковця в його працях простежено в дослідженнях М. П. Котюрової [3], О. А. Лаптевої [4], Р. К. Терешкіної [7] та ін. Однак увага лінгвістів зосереджена насамперед на „ядрових” жанрах наукового стилю (статті та монографії) [8], у той час як „периферійні” жанри (анотація, реферат, рецензія, патент, тези, повідомлення, доповідь та ін.) розглянуто лише принагідно, здебільшого в контексті жанрової диференціації підстилів наукового стилю. Тому актуальність дослідження зумовлена важливістю й необхідністю спеціального вивчення особливостей жанрів наукового стилю й визначення співвідношення загальностильового та індивідуального для з'ясування ступеня стандартизованості структурно-семантичної організації жанру, його динаміки.

Як відомо, літературознавча рецензія протягом ХІХ-ХХ ст. виробила своєрідну традицію структурно-семантичної організації. Проте композиційне впорядкування структурних елементів рецензії та їх мовне оформлення може змінюватися залежно від різновиду тексту. Зокрема, такі домінуючі різновиди жанру, як рецензія-анотація, рецензія-рекомендація,

характеризуються найбільшою стереотипністю у виборі лексико-синтаксичних конструкцій для реалізації обов'язкових мікротем: „Автор книги”, „Достоїнства праці”, „Недоліки видання” та „Адресат”. Водночас проблемна рецензія істотно вирізняється виявом авторського „я” в структурно-семантичній організації тексту. Зауважимо, значною мірою це зумовлюється основним способом викладу інформації в цьому типі текстів – роздумом. До речі, він має стати, на переконання А. Погрібного, „якістю” кожного різновиду сучасної рецензії. Зокрема, аналізуючи тенденції модерної літературної критики, дослідник зазначає: „рецензія повинна пориватися до виходу з тісних рямців констатації та опису позверхніх прикмет твору (полишмо це для анотації), має ставати не тільки диктованою тим або іншим письменницьким текстом, але і самостійною думкою автора” [5]. А. Погрібний вказує на необхідність подолання стереотипу в організації жанру, а отже, збільшення значення індивідуально-авторського чинника.

Ідіостиль рецензента найбільш активно виявляється в текстах полемічного характеру. Дискутуючи з автором твору, дослідник прагне якомога переконливіше та зрозуміліше пояснити свою думку, що зумовлює нерідко використання емоційно-експресивних засобів мови. Почасти суб'єктивність викладу посилюється за умови абсолютного несприйняття поглядів опонента, зокрема, авторська присутність у тексті виражається домінуючими експліцитними формами (передусім займенниками і дієсловами першої особи однини).

Безпосередньо зі способом викладу інформації пов'язаний ще один важливий фактор, що визначає ступінь вияву авторського „я”, - ситуативний контекст спілкування. Зокрема, якщо рецензія є елементом дискусії між рецензентами щодо правомірності позитивної чи негативної оцінки певної книги, то з розвитком полеміки переважатиме емоційність оцінювання, тобто відбуватиметься суб'єктивація тексту, що здебільшого зумовить посилення індивідуально-авторського чинника. Наприклад, І. Качуровський, дискутуючи з іншим рецензентом (Оксаною Керч) щодо проблеми оцінки прози Олекси Ізарського, доповнює свої роздуми „дружнім посланієм”: „Ханає корч І

ставить сторч, Шкереберть і правцем: Пройшла, мов смерч, Оксана Керч Над тихим озерцем. Оксано Керч! Критичний борц Щоб їсти ми могли, Не переперч, Не переборц І не пересоли” [Качуровський І.// С.–1996.–№3-4.–С.163-170].

Варто зауважити, що розглянуті рецензія-анотація, рецензія-рекомендація та проблемна рецензія (А. Погрібний пропонує умовний термін „рецензія-стаття” [5]) формують „ядро” жанру. Водночас рецензія-есе, -діалог, -фейлетон, -памфлет, -лист, -жарт та ін. складають периферійну та прикордонну області, які характеризуються більшим ступенем вияву індивідуально-авторського. Це передусім пояснюється активізацією в цих різновидах жанру доміант публіцистичного та художнього стилів.

Вибір рецензентом певного різновиду жанру, а отже, відповідне до нього впорядкування структурних елементів тексту та їх конкретне мовне наповнення, зумовлюється також об’єктом аналізу й оцінки. Зокрема, під літературознавчими рецензіями традиційно розуміють: 1) рецензії на наукові праці (монографії, колективні дослідження, статті, збірники) з історії та теорії літератури, літературної критики; 2) рецензії на художні прозові твори та 3) рецензії на збірки поезій.

Зрозуміло, що ступінь вияву авторського „я” збільшуватиметься в рецензіях на художні твори. Проте важливе значення належить також особі рецензента, його вмінням. До речі, Євген Баран в одній із рецензій зазначає: „...кожний із письменників рано чи пізно приходить до розуміння, що його найважливішим завданням є зафіксувати час і людей у часі. Як не дивно, найпоспідовнішою у виконанні цього завдання літератури є Критика. Вона фіксує конкретних людей і конкретний час. Людей, які живуть і витворюють світ задзеркалля, тим самим роблячи реальний світ кращим, світлішим, формуючи ідеал людини майбутнього як „людини з Богом” (вислів В. Слапчука)” [2, с. 163].

Здебільшого рецензенти-письменники в оцінці доробку колеги послуговуються „образною критикою” [5], активно використовуючи епітети, порівняння, метафори, фразеологічні одиниці, прийом зіставлення та ін.

Почасти в таких текстах „руйнується” традиційна структура рецензії, з’являються композиційні елементи інших жанрів (нерідко ненаукових), як-от: епіграфи, постскрипти тощо. Зокрема, епіграф як елемент архітекτονіки літературознавчої рецензії має факультативний характер. Однак він нерідко програмує тональність і спрямованість подальшого спілкування з читачем, тобто є своєрідним комунікативним маркером для адресата. Наприклад, Ігор Бондар-Терещенко в рецензії-відповіді на висловлені критиками зауваження використовує епіграф із тексту Генрі Аміеля: *„До якої міри шкідлива, заразлива і нездорова вічна усмішка байдужої критики! Наскільки згубний цей безглуздий усміх, що все роз’їдає, пересміює і руйнує, що розчаровується у будь-якому особистому обов’язкові, у будь-якій перехідній прихильності, і котрий прагне лише одного: зрозуміти, а не діяти! Цей склад мислення дуже небезпечний у нас, оскільки він заохочує всі погані інстинкти: розбещеність, неповагу, егоїстичний індивідуалізм, і призводить до соціального атомізму”* [Бондар-Терещенко І.//Б.–1999.–№9-10.–С.184]. Зрозуміло, що домінування в тексті лексем із негативними конотаціями (*шкідливий, заразливий, нездоровий, байдужий, згубний, безглуздий, небезпечний* та ін.) „сигналізує” читачеві про ставлення рецензента до обговорюваного. До того ж, доповнення запропонованого епіграфу цитатою Георгія Іванова: *„Хуже всех пишу критику я – либо в ножки, либо в морду. Притом по темпераменту больше тянет в морду”*, – підкреслює іронічну тональність (почасти з відтінком сарказму) власне тексту рецензії.

Безпосередньо з композиційними складовими рецензії пов’язана специфіка оформлення тексту, що нерідко може також характеризувати індивідуальний стиль дослідника. Зокрема, в рецензії Н. Лесіва зафіксовано членування тексту на п’ять елементів: I. *Вступ*; II. *Інструкція до використання*; III. *„Не бійтесь заглядати у словник...”*; IV. *„Це пишний яр, а не сумне провалля”*; V. *Гімн* [Лесів Н.//С.–1999.–№11.–С.158-160]. Жартівливо-іронічна назва кожного розділу, зрозуміла в контексті, відповідає загальній тональності викладу інформації. Однак вияв авторського „я” у членуванні тексту не позначився суттєво на структурній організації рецензії. Наприклад: *Інструкція*

до використання відповідає обов'язковій міні-темі „Адресат книги”, *Гімн* – „Автор видання”, „Подяка”.

Ідіостиль Є. Барана вирізняється членуванням окремих рецензій на аспекти, етюди (зауважмо, кожний має власну поетичну назву, як-от: *Шукайте мене в сузір'ї лебедя...*; *Цю осінь звали іменем дощу...*[1, с. 28-31] та ін.). У рецензіях В. Слапчука фіксуємо структурування тексту на частини, етюди, діалоги, інколи простежується уподібнення в членуванні до великого епічного твору [6, с. 43-47]. Очевидно, така специфіка оформлення тексту зумовлена впливом письменницького таланту цих рецензентів.

Одним із головних чинників, що зумовлюють ступінь вияву авторського “я” в структурно-семантичній організації журнальної рецензії, є особливості часопису, для якого пишеться певний текст. Рецензент змушений враховувати специфіку та традиції видання. Зокрема, такі аналізовані часописи, як „Слово і час”, „Дивослово”, вирізняються дотриманням стереотипу в організації тексту рецензії. Водночас „Березіль”, „Сучасність”, „Критика” підтримують тенденцію до подолання типовості та стандартизованості рецензії, що уможлиблює більший вияв індивідуального в структурно-семантичній організації тексту. Ця ж особливість характеризує рецензії в Інтернет-виданнях. Щоправда, найбільш регламентованими є правила оформлення заголовка та бібліографічного опису видання. У вступній, основній та висновковій частинах рецензії індивідуально-авторський чинник посилюється, передусім на лексико-синтаксичному рівні.

Авторське „я” в літературознавчих рецензіях простежується передусім у міні-темах „Адресат”, „Поради”, „Побажання”, „Подяка”, тобто здебільшого у факультативних компонентах.

Вияв індивідуального у структурно-семантичній організації мікротеми „Адресат” простежується у її поєднанні з іншими міні-темами та мотивами рецензії. Зокрема, в досліджуваних текстах зафіксовано такі моделі:

1) „адресат” + „мова та стиль книги”, наприклад: **„Книжка „Фуриет” адресована найширшому колу сучасників. У тому числі й так званим „новим українцям”, які скорше можуть зацікавитися не так „сердечними сПравами”, як „сТравами” – і то не тільки сердечними від Марії Матіос, адже книжку**

написано справді смачно. Рецепти приправлено своєрідним гумором, який розкриває, як за допомогою сердечних сТрав полішити й активізувати сердечні сПрави” [Соболь В.//С.–2003.–№11.–С.149]. Зауважимо, емоційно-експресивне забарвлення та жартівлива тональність тексту посилюються за допомогою паронимазії (сПрави – сТрави).

2) „адресат” + „мова та стиль книги” + „узагальнена оцінка твору”, наприклад: *„Дефіляда” відкриває українській прозі нові горизонти масовості. Ймовірно, поки твір писався, автор уважав, що створює щось на кшталт модного постмодерного романного покруча. Певною мірою, так воно й вийшло. Один зі складників постмодерної естетики збережено: книжку написано весело й легко, вона розрахована на широкі читацькі верстви. Іншої прикмети – елітарності – щось не помітно. Це не збіднює її якостей, це визначає її статус” [Костюк В.//К.–2001.–Ч.12.–С.17];*

3) „прогнозування майбутнього книги” + „адресат”, наприклад: *„...видається, що подальше життя її [книги. – І.Л.] буде подібне до життя пісень Віктора Морозова на слова Костянтина Москальця: в них є чисельне коло добірних і відданих шанувальників, але їм не бути хітами. Якби в нас був конкурс на зразок польського „Piosenkie niegłupie” – отам би їх щоразу увінчували лаврами; а позаяк культивуємо тимчасом „piosenkie głupie”, то цей делікатес для гурманів” [Соловей Е.//К.–2002.–Ч.6.–С.34];*

4) „оформлення книги” + „адресат” + „тираж”, наприклад: *„Видання, що за багатьма ознаками „тягне” на подарункове, а за змістом розраховане на найширшого читача, має, однак, наклад п’ять тисяч примірників і формально трактується як посібник для п’яти-шестикласників, що проходять у школі курс світової літератури” [Рябчук М. //Б.–1998.–№7-8.–С.177].*

Ідіостиль окремих рецензентів у мовній реалізації мікротеми „Адресат” вирізняють номінативні лексеми, що використовуються на противагу стандартній стрижневій лексемі „читач”, як-от: *симпатики, шанувальники, прихильники, сучасники, гурмани* та ін. Проте частіше вживається опорна лексема „читач” у поєднанні з пояснювальними означеннями *уважний, зацікавлений, вдумливий, гідний, шанобливий, толерантний* тощо. Наприклад:

„Сподіваюсь, у неї [книги. – І.Л.] буде гідний читач, уважний, вдумливий, шанобливий” [Кодак М.//С.–2001.–№6.–С.158].

Нерідко рецензент не зазначає потенційних адресатів, лише вказує на ті характеристики книги, які можуть збільшити їх кількість. Зокрема, художнє оформлення: *„...маємо контрверсійну книжечку вельми свіжих віршів, а химерна графіка Анни Кирпан, геть уся дисонансна до тексту, подеколи ще й підсилює читацький інтерес”* [К.–2001.–Ч.11.–С.16]; специфіка мови: *„Ще один безсумнівний здобуток „Енциклопедії” – феміністична топіка, серед якої зустрічаються і такі екзотичні терміни, як „гінекологічне дзеркальце”; він також додасть цій корисній книжці певну кількість українських симпатиків”* [Сідор-Гібелінда//К.–2004.–Ч.3.–С.19] тощо.

Спорадично авторське „я” дослідника виявляється в мотивації вказаного адресата, як-от: *„Книжку Лариси Крушельницької мала б читати, в усіх регіонах України, найперше молодь, бо саме від молоді залежить, чи самі куватимемо для себе гідну долю, чи знову робитимуть це замість нас”* [Содомора А.//С.–2002.–№4.–С.151].

Цікаво, що в сучасних рецензіях почасти фіксуємо нетиповий для лексико-семантичної організації цієї міні-теми прийом „звуження” кола потенційних читачів, наприклад: *„Зрештою, це не боронить текстові знайти свого читача, щоправда, навряд чи буде читацька аудиторія аж надто масовою. Текст усе-таки на любителя”* [Матіяш Б.//К.–2004.–Ч.5.–С.16].

Факультативним структурним елементом рецензії, який вирізняється авторською індивідуальністю, є мікротема „Поради читачам”, як-от: *„Краще читати „Артанію” не відразу по тому, як вона потрапить до рук. Нехай вона, ніби шляхетне вино, вистойтись - рік або й кілька. А по тому нею добре непоквапно смакувати, щасливо усвідомлюючи, що поспішати нікуди не потрібно, бо ти вже всюди встиг”* [Хоменко О.//С.–2008.–№5-6.–С.154].

Нерідко індивідуальний стиль рецензента увиразнюється створенням етикетних виразів, зокрема побажань. Типовими опорними лексемами таких конструкцій є дієслова „бажати” (найчастотніший елемент) та „зичити”, які почасти замінюються частками „хай”, „нехай”. Наприклад: *„Тож не побоїмося*

звинувачень у відродженні жанру „хвалебних” рецензій та **побажаймо і Ярославу Павлюку, і всім тим, чия творча молодість збіглася з оновленням нашої країни, подальших успіхів.** Бо скільки ж то можна, щоби “сповзання у душу”, як то каже герой повісті „Голова Іоанна” завершувалося падінням у прірву?..” [Переяслав М.//В.–1991.–№4.–С.171]; „...**бажаю йому [автору. – І.Л.] здоров'я й наснаги у подальшій праці, - а в тому, що він працюватиме далі, я нітрохи не сумніваюся**” [Потічний П. //С.–2002.–№11.–С.141].

Окрім традиційних для українського мовного етикету виразів побажань, фіксуємо також індивідуально-авторські висловлення, як-от: „**Віримо, Володимира Голобородька безсмертя чекає. Але не поспішай, друже... Краще живи і твори. І хай твоя слава не затіняє твоїх недоліків. Без них ти – не Голобородько**” [Жулинський М.//СіЧ.–2000.–№5.–С.91]; „**Побажаємо поетові миті, коли у власному віднайденому світі власною віднайденою мовою він зможе назвати свою істину**” [Когут С.//Б.–2000.–№7-8.–С.179]. Емоційно-експресивного колориту побажанням додають образні засоби. Зокрема, ідіостиль окремих рецензентів вирізняють наскрізні метафори (рідше – символи), які активізуються у виразах побажаннях, як-от: „**Літопис пишуть про свій Дім. Оце особливе відчуття Дому присутнє і в поезії, і в прозі Н.Мориквас. І нехай у цьому Домі завжди буде затишно і не самотньо і їй, і її читачам**” [Когут С.//СіЧ.–2000.–№2.–С.90]; „**Над усім запановує його величність Атомний Гриб Вибуху. Так-так, постмодерний гриб на українському пні! [...]** **Що тут скажеш? Лишається побажати читачам смачного в спробі скуштувати сік оцього Великого Гриба**” [Чепурко Б.//СіЧ.–2000.–№12.–С.84].

Спорадично у висновковій частині сучасних рецензій послуговуються моделлю „подяка автору” + „вирази побажання”, наприклад: „**Подякуймо поетесі за це золото, і хай їй щедро сіється на роздоллі долі... І сходиться, і шумить світові житом і жєбонить джерелом, і світиться там, де “забризкала півнеба матіола й другу половину дістає...”** [Севернюк Т.//В.–2002.–№12.–С.136].

Формули подяки інколи поєднуються з виразами, що представляють мовний вияв невербальної комунікації, пов'язаної із системою сприйняття,

зокрема з жестом-поклоном: *„І не забудьмо в добрих давніх традиціях справжніх чемних українців вклонитися перекладачеві і подякувати видавцям”* [Йовенко С.//В.–2001.–№7-8.–С.123].

Варто зазначити, вимоги до архітекτονіки рецензій зумовлені не лише статусом часопису (академічне видання, науково-методичне, науково-популярне тощо), а й динамікою жанру. Зокрема, в рецензіях к. ХІХ ст. фіксуємо індивідуально-авторські елементи здебільшого в мовному оформленні мікротем і мотивів, на рівні структурної організації тексту ідіостиль рецензента простежується у виборі факультативних складових. Однак розвиток жанру протягом ХХ ст. спричинив вироблення стандарту структурно-семантичної організації тексту, що зумовило клішованість лексико-синтаксичних конструкцій. Ця тенденція спостерігається вже в 30-х роках ХХ ст. і пов'язана із запровадженням загальноприйнятих і єдиноможливих критеріїв аналізу творів. Запровадження в 30-40-х роках практики написання „розгромних” рецензій активізувало використання лексики з негативними конотаціями, а також сприяло вдосконаленню способів вираження негативної оцінки. Проте вияв індивідуального в тексті суттєво обмежився, оскільки будь-яке відхилення від „норми” вважалося неприпустимим. *„Конечними в радянській дійсності”*, як зазначає один із діаспорних рецензентів, *були „вихвалювання режиму, досягнень УРСР, похвали редакції”* [Маркусь В.//С.–1961.–№1.–С.122]. Щоправда, рецензії, які публікувалися в україномовних журналах закордоном (наприклад, у „Сучасності”), істотно відрізняються, передусім лексико-семантичною реалізацією міні-тем. Простежується некатегоричність оцінних висловлювань із “мінусовою” позначкою, зміна тональності спілкування. Зрозуміло, ступінь вияву індивідуально-авторського в тексті значно вищий.

А отже, сучасні літературознавчі рецензії попри стандартизованість структурно-семантичної організації обов'язкових мікротем „Автор книги”, „Достоїнства праці” та „Недоліки видання” вирізняються індивідуально-авторським мовним виявом факультативних елементів: „Побажання й поради”, „Подяка”, „Привітання”. Найбільшою мірою авторське „я” виявляється в доборі

та використанні емоційно-експресивних одиниць мови, що конкретизують оцінку твору рецензентом, допомагають вплинути на читача.

Специфічний різновид жанру становлять літературознавчі рецензії, об'єктом яких є прозові твори та поетичні збірки. Здебільшого такі тексти вирізняються яскравою індивідуальністю критика, синтезуючи традицію структурно-семантичної організації наукової прози з елементами художньої публіцистики.

-
1. Баран Є. Зоїлові трени: Літературно-критичні тексти. – Львів: Логос, 1998. – 112 с.
 2. Баран Є. Навздогін дев'яностим.../Проза бібліофіла (серія „Інша критика”). – Івано-Франківськ: Тіповіт, 2006. – 192 с.
 3. Котюрова М. П. Научный текст в аспекте индивидуального стиля мышления // Styl a tekst. – Opole, 1996. – С. 243-249.
 4. Лаптева О. А. Способы выражения авторского „я” в русской научной речи // Язык и стиль научной литературы. – М.: Наука, 1977. – С. 123-138.
 5. Погрібний А. Жанр, що переучується, або про самопочування сучасної рецензії // <http://journalib.univ.kiev.ua>
 6. Слапчук В. Д. Політ механічної зозулі над власним гніздом. Рецензії, відгуки, нотатки. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2001. – 100 с.
 7. Терешкина Р. К. К вопросу об авторской речевой индивидуальности в научных текстах// Лингвостилистические особенности научного текста/ Отв. ред. М. Я. Цвиллинг. – М.: Наука, 1981. – С. 103–112.
 8. Троянская Е. С. Научное произведение в оценке автора рецензии // Научная литература: Язык, стиль, жанры. – М.: Наука, 1985. – С. 67-81.

Умовні скорочення:

Б. – „Березіль”

В. – „Вітчизна”

Д. – „Дивослово”

К. – „Критика”

С. – „Сучасність”

СіЧ – „Слово і час”

MODERN STUDY OF LITERATURE REVIEW: STEREOTYPE OR DESTRUCTION OF THE TRADITIONS

Iryna Levchuk

Lesya Ukrainka Volyn National University,

13 Volya Ave., 43025, Lutsk, Ukraine,

e-mail: levchuk_iryna@ukr.net

The structural-semantic peculiarities of organization of necessary and optional microthems, disclosing of individual-author's and traditional in modern study of literature reviews were studied.

Key words: study of literature review, structural-semantic organization of a text, appreciated information, obligatory and elective microthemes.